

UOT 94(479.24)

A.A.Teymurova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
aida.teymurova99@mail.ru

QAFQAZ ALBANİYASINDA MEMARLIQ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.01.2025.0060>

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, xristianlıq, məbəd, kilsə, tarix, Qafqaz*

Memarlıq sənəti cəmiyyətin mədəniyyəti, incəsənəti, siyasi və iqtisadi gücü ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Memarlığın inkişaf etməsi üçün əsas amil iqlim şəraiti, xalqın individuallığı və təbii sərvətlərdir. Azərbaycan da strateji coğrafi şərait baxımından memarlıq tarixində özünəməxsus yer tutur. Memarlıq tariximizdə alban dövrünün memarlığı arxeoloji tədqiqatlar və yazılı mənbələr əsasında öyrənilmişdir. Alban memarlıq abidələri konstruktiv həll və peşəkar sənətkarlıq baxımından xüsusilə fərqlənir. Məqalədə bütün bu məsələlərlə yanaşı, qəsbkar ermənilərin alban məbədlərini özününküləşdirməyə çalışması məsələsi də işıqlandırılmışdır. Lakin tədqiqatlar göstərmişdir ki, alban məbədləri konstruktiv həll, planlaşdırma və digər memarlıq xüsusiyyətləri baxımından erməni dini memarlıq abidələrindən tamamilə fərqlidir. 200 ilə yaxın bir dövr ərzində davam etmiş qriqoryanlaşdırma prosesi nəticəsində alban məbədləri, xüsusilə də Yuxarı Qarabağ və ətraf ərazilərdə olan alban memarlıq abidələri zərər görmüşdür. Hazırkı dövrdə ən mühüm məsələlərdən biri bu məbədlərin qorunması və bərpa edilməsidir.

A.A.Теймурова

АРХИТЕКТУРА В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Ключевые слова: *Кавказская Албания, христианство, храм, церковь, история, Кавказ*

Искусство архитектуры тесно связано с культурой, искусством, политической и экономической мощью общества. Основными факторами развития архитектуры являются климатические условия, индивидуальность народа и природные ресурсы. Азербайджан также занимает уникальное место в истории архитектуры с точки зрения своего стратегического географического положения. В нашей архитектурной истории архитектура албанского периода изучалась на основе археологических исследований и письменных источников. Албанские архитектурные памятники особенно выделяются конструктивными решениями и профессиональным мастерством. Наряду со всеми этими вопросами в статье также освещается попытка армянских захватчиков присвоить албанские храмы. Однако исследования показали, что албанские храмы по конструктивным решениям, планировке и

другим архитектурным особенностям совершенно отличаются от армянских религиозных архитектурных памятников. В результате процесса григорианизации, длившегося почти 200 лет, были повреждены албанские храмы, особенно памятники албанской архитектуры в Верхнем Карабахе и прилегающих районах. Одним из важнейших вопросов в настоящее время является сохранение и реставрация этих храмов.

A.A.Teymurova

ARCHITECTURE IN CAUCASIAN ALBANIA

Keywords: *Caucasian Albania, Christianity, temple, church, history, Caucasus*

The art of architecture is closely related to the culture, art, political and economic power of society. The main factor for the development of architecture is climatic conditions, the individuality of the people and natural resources. Azerbaijan also occupies a unique place in the history of architecture in terms of strategic geographical conditions. In our history of architecture, the architecture of the Albanian period has been studied on the basis of archaeological research and written sources. Albanian architectural monuments are particularly distinguished in terms of constructive solutions and professional craftsmanship. Along with all these issues, the article also highlights the issue of the attempts of the usurping Armenians to appropriate Albanian temples. However, studies have shown that Albanian temples are completely different from Armenian religious architectural monuments in terms of constructive solutions, planning and other architectural features. As a result of the Gregorianization process that lasted for about 200 years, Albanian temples, especially Albanian architectural monuments in Upper Karabakh and the surrounding areas, have been damaged. One of the most important issues at the present time is the protection and restoration of these temples.

Giriş

Memarlıq sənəti və abidələri hər bir xalqın mədəniyyəti, incəsənəti və siyasi gücü ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Hər bir memarlıq nümunəsi öz dövrünün həyat tərzini, iqtisadi və sosial inkişafını, həmçinin xalqın düşüncə və estetik baxışlarını əks etdirir. Azərbaycan coğrafi və strateji mövqeyi ilə öz memarlıq irsində çoxsaylı dövrlərin və mədəniyyətlərin izlərini daşıyan unikal bir ölkədir. Bu baxımdan, Azərbaycanın memarlıq tarixində xüsusi bir yer tutan alban dövrünün memarlığı həm tarixi, həm də mədəniyyət baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Alban dövrü Azərbaycan memarlığının mühüm hissəsini təşkil edir və bu dövrün abidələri regionun tarixi inkişafını və infrastrukturunu çox yaxşı əks etdirir. Alban məbədləri, xüsusilə Yuxarı Qarabağ və ətraf ərazilərdə yerləşən abidələr, həm memarlıq xüsusiyyətləri, həm də tarixi kontekstdə mühüm rol oynayır. Məqalədə

təqdim edilən təhlillər alban memarlığının xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qəsbkar erməni qüvvələrinin alban məbədlərini özünüküləşdirmək üçün həyata keçirdikləri fəaliyyətləri də əhatə edir. Məqalədə alban məbədlərinin konstruktiv həllər, planlaşdırma və digər memarlıq xüsusiyyətləri baxımından erməni dini memarlıq abidələrindən tamamilə fərqli olduğu göstərilmişdir. Bu məqalənin məqsədi alban dövrünün memarlığını daha dərindən öyrənmək və bu abidələrin müasir dövrdə necə qorunması və təbliğ edilməsi mövzusunda təkliflər irəli sürməkdir.

Hazırkı Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim dövlətlərdən biri olan Qafqaz Albaniyasında memarlıq mühüm inkişaf yolu keçmişdir. Qafqaz Albaniyasında hələ Xristianlığa qədərki dövrdə də məbədlər tikilmişdir. Bu məbədlər əhalinin dini etiqadı ilə əlaqəli olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında əhali bu dövrdə astral dinlərə etiqad etmişdir. Günəş, Ay, Göy qədim alban əhalisi tərəfindən müqəddəs hesab edilmişdir [13, s.69]. Səma cisimlərinə sitayiş edilməsi türklərin qədim dövrdəki inancı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu barədə Nailə Vəlixanlı tərəfindən belə qeyd edilmişdir ki, islamaqədərki dövrdə Azərbaycan əhalisi Yəhudilik, Xristianlıq, Zərdüştüklə bərabər, səma cisimlərinə də etiqad etmişdir [22]. Qafqaz Albaniyasında büt-pərəstliklə əlaqədar olaraq da bir çox tikililər inşa edilmişdir. Bu barədə isə Gülçöhrə Məmmədova qeyd etmişdir ki, arxeoloji qazıntılar və tarixi mənbələr onu deməyə əsas verir ki, Qafqaz Albaniyasında antik dövrdə Səlena və Mitrəya həsr olunan məbədlər, atəşgahlar mövcud olmuşdur. Büt-pərəstliklə əlaqədar olan abidələrin qalıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qəbələdə Böyük Əmili ərazisində, Mingəçevir yaxınlığında və başqa ərazilərdə aşkar edilmişdir [20, s.202].

Xristianlığa etiqad edilən ən qədim ərazilərdən biri Azərbaycan olmuşdur. Xristianlığın yayıldığı ilk dövrlərdə büt-pərəstliklə əlaqəli olan məbədlər kilsə üçün uyğunlaşdırılmışdır [13, s.77]. Ən qədim bu cür kilsə Kiş kilsəsidir. M.Kalankatlı Kiş kilsəsi haqqında qeyd etmişdir ki, bu kilsə Şərqdəki bütün şəhərlərin və kilsələrin başlanğıcıdır və həmçinin bizlər, yəni şərqililər tərəfindən xristianlığa etiqad edilməsində mənbə rolunu oynayır. Kiş kilsəsi Müqəddəs Yeliseyin adı ilə bağlı olmuşdur. Qafqazda ilk xristian kilsəsidir [8, s.38; 13, s.76]. Şəkidə yerləşən bu məbəd hazırkı dövrdə turizmin ən diqqət cəlb edən obyektlərindən biridir. Gülçöhrə Məmmədova qeyd etmişdir ki, həmin ərazidə Yelisey ibadətqah qurmuşdur [13, s.77].

Qafqaz Albaniyasında xristianlığın ikinci mərhələsi isə IV yüzillikdən etibarən başlamışdır. Həmin dövrdə Qafqaz Albaniyasında xristianlıq dövlət dini elan edilmişdir [13, s.78; 8, s.38]. Buna görə də bu dövrdə Qafqaz Albaniyasında kilsə üçün torpaq ayrılmağa başlanmışdı. Bu dövrdən başlayaraq Qafqaz Albaniyasında kilsələrin, xristian məbədlərinin inşası artmağa başlamışdır.

Qafqaz Albaniyasının memarlıq tikililəri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu tikililər haqqında olan şərhdə qeyd edilmişdir ki, Qafqaz Albaniyası memarlığında müdafiə xarakterli tikililər, qalalar, dini abidələr, monastırlar, kilsələr xüsusilə diqqəti cəlb edir. Qafqaz Albaniyasında memarlığın, mədəniyyətin inkişaf etməsində türk tayfaları mühüm rol oynamışdır. Məhz buna görə də, Qafqaz Albaniyasındakı memarlıq haqqında danışıldıqda Alban-türk memarlığı ifadəsindən istifadə olunur. Qafqaz Albaniyası ərazisindəki bu tayfaların bir hissəsi xristian dininə etiqad etməyə başlamış, digər bir hissəsi isə sonrakı dövrdə islam dinini qəbul etmişdir. Hazırkı dövrdə xüsusilə diqqəti cəlb edən Çıraqqala, Cavanşir qalası, Dərbənd qalası kimi müdafiə tikililəri Alban mədəni irsinə məxsus abidələrdəndir [23].

Çar Rusiyası zamanında Alban kilsəsi 1836-cı ildə ləğv olundu. Bundan sonra isə tarixi dini tikililər erməniləşdirilməyə başladı. Qriqoriyanlaşdırma prosesi 200 ilə qədər davam etmişdir. Bu prosesdən ən çox zərər çəkən Yuxarı Qarabağ və onun ətraf ərazilərindəki məbədlər olmuşdur [7, s.110].

Ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən Qafqaz Albaniyasının memarlığı geniş şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Rəhim Vahidov, Saleh Qaziyev, Rəşid Göyüşov, Cəbbar Xəlilov və digər tədqiqatçılar tərəfindən Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir kimi ərazilərdə arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Nəticədə isə Qafqaz Albaniyasının memarlığına, mədəniyyətinə dair bir çox faktlar aşkar edilmişdir. Qafqaz Albaniyasının memarlığının dərinədən ətraflı şəkildə öyrənilməsində Tofiq Məmmədov, Ziya Bünyadov, Fəridə Məmmədova və s. tədqiqatçıların çox mühüm rolu olmuşdur.

Qafqaz Albaniyasında memarlıq inkişaf baxımından 3 dövrə bölünmüşdür: ilk dövr IV-VII əsrləri, ikinci dövr VIII-X əsrləri, üçüncü dövr isə XI-XIV əsrləri əhatə edir [21, s.8-9].

IV-VII əsr memarlığı. Xristianlıq dövlət dini olduğundan sonra kütləvi şəkildə dini abidələr inşa edilməyə başlandı. Bununla yanaşı, əvvəlki tikililər dəyişdirilərək xristian kilsəsinə çevrildi. Dəyişiklik edilmiş tikililərə Mamrux, Kilsədağ, Mingəçevir, Ləkit kilsələrini aid edə bilərik. Yeni tikilən kilsələrdə isə köhnə politeist abidələrin üslubundan istifadə olunmuşdur. Belə ki, birnefli və üçnefli kilsələr inşa edilmişdir [1, s.37].

Birnefli məbədlər uzun bir dövr ərzində ənənəvi məbədlər olmuşdur. Bu kompozisiya yeni ideologiyanın tələblərinə uyğun idi [21, s.13]. Həmin birnefli məbədlər 2 cür idi: iri bazilikalar və çox iri olmayan tağlı məbədlər. Birnefli bazilikalara Gavurqala kilsəsi, Mingəçevir məbədləri, Xudavəng monastır kompleksini aid edə bilərik. Tağlı məbədlərə isə Qızılkilsə, Calut monastırındakı bazilika və digərlərini aid edə bilərik. Xristianlığın yayılmasının nəticəsi olaraq, VI əsrdən başlayaraq kilsələrin memarlıq

cəhətdən zənginləşdirilməsinə tələbat yaranmışdır. Bu dövrdə tavanlar dözümlü olsun deyə əlavə dağlar tikilməyə başlanılmışdı. Həmçinin divarların nazikləşdirilməsi inşaat texnikasının inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdu. Kilsələrin planında ciddi dəyişiklik edilməyə də, divarların plastik görünüşü və daxili məkanın isə genişliyi memarlığın inkişafının nəticəsi idi [1, s.37-38].

VIII-X əsr memarlığı. İslam dininin VIII əsrdən etibarən geniş şəkildə Azərbaycanda yayılmasının nəticəsi olaraq, Qafqaz Albaniyasında memarlığın daha da inkişafı üçün şərait yarandı. Həmin dövrdə Xristian dininin dövlət dini statusunu itirməsi nəticəsində Qafqaz Albaniyasında memarlığın siyasi-iqtisadi əsasları dəyişikliyə uğramışdır. Bu zaman xristian məbədləri daha çox dağlıq ərazilərdə idi. Memarlıq abidələrinin ölçüləri kiçildilmişdi və abidələr sadəliyi ilə seçilirdi [21, s.67].

VIII-X əsr memarlığında günbəzli kilsələr daha geniş yayılmışdı. Bu dövrdə inşa edilən məbədlərdə müşahidə edilən cəhət uzun bazilika və mərkəzi günbəzli tikililərin birləşdirilməsi idi. Əvvəlki dövrlərdəki tikililərə xas olan elementlərin bir məbəddə birləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Uzun tarixi dövrdə mövcud olmuş bazilika tipli memarlıq abidələri XIX əsrə qədər inşaatda istifadə edilmiş, həmçinin İslam memarlığına da öz təsirini göstərmişdir. Bu ərazilərdəki məscidlərin bazilikal formaya malik olması da bunun əyani göstəricisidir. Amma İslam tikililərində bazilikal forma xristian tikililərindən daha fərqli konstruktiv xüsusiyyətlərə və həcmə malik olmuşdur. Bu İslam abidələrinə misal olaraq, Şamaxı Cümə məscidi, Ordubad Cümə məscidi, o cümlədən Şəki-Zaqatala ərazisindəki qədim məscidləri göstərə bilərik.

XI-XIV əsr memarlığı. Bu dövr memarlığı özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu dövrdə Əcəmi Naxçıvani, Mahmud Səd oğlu, Əhməd Məhəmməd oğlu və s. tərəfindən memarlıq abidələri inşa edilmiş və hazırkı dövrə qədər gəlib çatmışdır. Bu dövrün memarlığına “Şərqi renessansı” adı verilmişdir. Bu zaman müdafiə tikililəri həm şəhərlər ətrafında mürəkkəb formada, həm də kiçik qalalar şəklində inşa edilmişdir. Məscidlərlə bərabər, müsəlman qonaq evləri də inşa edilirdi. Alban xristian memarlığı yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Alban knyazları tərəfindən müdafiə qurğuları, saraylarla bərabər, monastırların inşa edilməsinə də çox xərc çəkilmişdir. Monastırlarda memorial, ictimai, dini abidələr tikilirdi. Həmin tikililər müxtəlif vilayətlərin ictimai və mədəni mərkəzi hesab olunurdu. Bu dövrdə bazilika və tağtavanlı abidələr geniş yayılmış tikililərdən olmuşdur. Tağtavanlı kilsələr sırasında düzbucaqlı və yarım dairəvi apsidalı, bir və ya iki apsidalı dayaq tağı tərəfindən 2 yerə ayrılan tağtavanla örtülü bir sıra abidələrə rast gəlmək mümkündür [21, s.83].

Erməni tarixçiləri tərəfindən qədim alban kilsələri saxtakarcasına erməniləşdirilmişdir. Onlar bu kilsələrə özlərinin yazılarını əlavə etmiş və nəticədə alban kilsələrini özünüküləşdirmişlər. 1830-cu illərdə də alban kilsəsi çar Rusiyası tərəfindən ləğv edildikdən sonra kilsənin mülkiyyəti erməni Qriqoryan kilsəsinə verilmişdir. Bundan sonra isə erməni keşişlər həmin kilsələri mənimsəmişlər. Onların əsas vəzifəsi Qafqaz Albaniyasını unutturmaq, onun tarixini silmək idi. Cənab Prezident İlham Əliyev də bu barədə öz çıxışında bildirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, ölkəmizdə bu məsələ ilə əlaqədar kifayət qədər elmi baza, əsərlər mövcuddur. Həmin əsərlər təkcə elmi ictimaiyyətə deyil, bütünlükdə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır [25]. Qafqaz Albaniyasındakı memarlıq tikililərini araşdırmış tədqiqatçıların fikirlərinə görə də bu tikililər xüsusiyyətləri, planlaşdırılma üsulları baxımından erməni memarlıq tikililərindən fərqlənirlər. Erməni şovinistləri özlərinin təcavüzkar hərəkətlərinə haqq qazandırmaqdan ötrü bizim tarixi və mədəni abidələrimizi erməniləşdirməyə çalışırlar [6, s.7].

Qafqaz Albaniyasında islam dini qəbul edildikdən sonra təzə bir mərhələ başlanmışdır. İslam dininə etiqad edildiyi dövrdə xüsusilə Qarabağ ərazisində çoxsaylı məscidlər tikilmişdir. Lakin bununla yanaşı, həmin ərazilərdə xristian dininə məxsus kilsələr də öz mövcudluğunu saxlamışdır [5, s.15]. Qarabağ memarlıq məktəbi də XI-XII yüzilliklərdə Naxçıvan-Marağa, Şirvan-Abşeron məktəbləri ilə bərabər, orta əsrlərdəki memarlığın sonrakı dövrlərdəki inkişafını müəyyən etmişdir. Qarabağ ərazisində iki mindən çox tarixi abidə aşkar edilmişdir. Bu abidələr sırasında dini abidələr, ziyarətgahlar, yaşayış evləri mövcuddur. Azərbaycanda Kəlbəcər, Laçın, Bərdə, Ağdam, Şuşa, Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl və s. ərazilərdə çoxsaylı qəbir, tikinti və s. abidələr aşkar edilmiş və tədqiq edilmişdir [5, s.15].

Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş diqqət cəlb edən tikililərdən biri də monastırlar olmuşdur. Ağdərə ərazisində Gəncəsər, Müqəddəs Yelisey monastırı, Laçında Amaras monastırı, Kəlbəcər ərazisində Böyük Aran, Xotavəng, Xudavəng, Arzuxatun monastırları, Gədəbəydə Mahrasa, Həmşivəng monastırları, Qax ərazisində Kürmüx, Naxçıvanda Qızılvəng, Ləkit, Kötüklü ərazisindəki 2 monastır geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bunlardan əlavə, həmçinin Yenikənd, Kilsədərəsi monastırı, Qax ərazisində La-Şirin deyilən yerdə qala içərisindəki monastır, Gədəbəyin cənub hissəsindəki Çanaqqı, Çaldaş və Novosaratovka ərazilərindəki monastırlar da tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlara əsasən belə qənaətə gəlinmişdir ki, Çanaqqı monastırı Gədəbəydəki Çarek-Həmşidir. Çarek-Həmşi orta əsrlər dövründə alban katolikoslarının iqamətgahı olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında monastırların inşa edilməsi ölkənin hədudlarını da aşmış, Qüdsdə də çoxsaylı monastırlar inşa edilmişdir. “Alban tarixi” əsərində Musa Kalankatlı Qüds ərazisində inşa edilmiş Arsax, Mruv, Pand, Bərdə, Amaras,

Klankatuk, Araveank və digər monastırların adlarını qeyd etmişdir [2, s.17-18].

Qafqaz Albaniyasında xristian qəbirləri də özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Xristian qəbir növləri daşdan tikilmiş sərdabələr, daş sarkofaqlar, katakombalar, torpaq qəbirlər və qutu formalı qəbirlərdən ibarət olmuşdur. Xristian qəbirlərinin müxtəlif tiplərdə olması sosial təbəqələşmə, dəfn ayinlərindəki təkamül, o cümlədən inşaat materiallarının fərqli tipləri ilə əlaqədardır. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində alban xristian qəbirləri regionların hamısının ərazisindən tapılmışdır və araşdırılmışdır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Qafqaz Albaniyasında xristian dini lokal xarakterli olmamışdır [2, s.18].

Hazırkı dövrdə olduğu kimi, ölkəmizdə tarixi dövrlərdə həmişə tolerantlıq mövcud olmuşdur. VII-IX yüzilliklərdə Ərəb işğalları ilə əlaqədar olaraq yerli əhalinin kifayət qədər hissəsi islamı qəbul etsələr də, xristian tikililəri dağıdılmamışdır. Həmin abidələrin yalnız uzun tarixi dövrdə təbii şəkildə bütövlüyü pozulmuşdur [3, s.436].

Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsəri yeganə yerli qaynaqdır ki, X yüzilliyə qədərki Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət barədə ətraflı şəkildə məlumat verir [4, s.9]. Bu əsər 3 hissəlidir. Əsasən VII əsrə aid olduğu hesab edilir. Məlumdur ki, VII əsrin axırlarından etibarən ərəb işğalları baş vermiş və Azərbaycan torpaqları ərəblər tərəfindən zəbt olunmuşdur. Bu zaman xristian albanların əksəriyyəti islamı qəbul etmiş, Arsax ərazisindəki xristian albanlar isə xristian dininə etiqad etməyə davam etmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə bu ərazilərə köç edən ermənilərin təsiri ilə vaxt ötdükcə erməniləşmiş, öz dillərini itirmişdir. Erməni kilsəsi tərəfindən alban kilsəsi tabe edildikdən sonra Qafqaz Albaniyasındakı çoxsaylı xristian dininə məxsus olan abidələr erməni abidələri kimi qələmə verilməyə başlanmış, yazılı abidələrin isə qrabara, yəni qədim erməni dilinə çevrilməsinə başlanmışdır. Elə buna görə də, Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsəri də hazırkı dövrə qrabarda gəlib çatmışdır [4, s.5]. Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərinin birinci hissəsində Qafqaz Albaniyasında xristian dininin dövlət dini olması [4, s.29], Vaçaqanın Aquen kilsə məclisində elan etdiyi 21 maddəlik qanunlar [4, s.79-81] və digər məsələlər barədə ətraflı məlumat verilmişdir. "Alban tarixi" əsərinin ikinci hissəsində isə Alban katolikosunun taxtının Bərdəyə Çoladan köçürülməsi [4, s.82-83] və s. məsələlərə toxunulmuşdur. Əsərin üçüncü hissəsində isə Albaniya katolikosları, Albaniya hökmdarlarının adları qeyd edilmiş, həmçinin onların əməlləri barədə də bu hissədə məlumat verilmişdir [4, s.215-217].

Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş xristian abidələrinin tarixşünaslığına gəldikdə isə Gülçöhrə Məmmədovanın tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Gülçöhrə Məmmədova tərəfindən Qafqaz

Albaniyasında xristianlığın yayıldığı areal qeyd edilmişdir. Müəllif memarlıq baxımından bu ərazilərdəki dini tikililərin dövrünü 3 hissəyə ayırmışdır. Birinci mərhələ IV-VII əsrlər dövrüdür, bu mərhələdə inşa edilmiş dini tikililər Kiş və Coladır. Bu abidələr əvvəlki dövrdəki tikililərin bünövrəsində qurulmuşdur. VII əsrdən etibarən isə Qafqaz Albaniyasındakı iqtisadi, siyasi inkişaf əlaqədar olaraq xristian tikililəri də yeni tipdə inşa edilməyə başlamışdır [20, s.4-5]. İkinci mərhələ isə VIII-X əsrlər dövrüdür. Bu dövrdə ərəb istilasası ilə əlaqədar olaraq kilsələrin inşası azalmağa başlamışdır. Lakin X əsrdə kilsə inşa edilməsi xristian dininə etiqad edilən ərazilərdə yenidən inkişaf etməyə başlamışdır. Üçüncü mərhələ XI-XIV əsrlər dövrüdür. Albaniya XII əsrdən etibarən Mehranilər sülaləsindən olan Həsən Cəlal tərəfindən idarə edilməyə başlanmışdır. Həsən Cəlal XIII əsrdə Albaniyada saşsahil xristian ərazilərini təsir dairəsinə salmışdır və monqolların hücumları dövründə müstəqilliyi saxlaya bilmişdir. Bu mərhələdə xristian dininə məxsus tikililərin inşası genişlənmiş, köhnə abidələr bərpa edilmiş, o cümlədən yeniləri tikilmişdir. XIV əsrdə isə monastırlar geniş şəkildə inşa edilməyə başlamış, məbədlərin isə az da olsa tikintisi davam etmişdir. Xristian tikililərinin inşa edilməsi tarixi şəraitlə bağlı olaraq azalsa da, XVII əsrdən etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. XIX əsrdən etibarən Qarabağ Albanlarının erməniləşməsi prosesi başlanmışdır. Bu isə Rusiya işğalından sonra alban varisliyi və memarlığına ermənilər tərəfindən iddianın olduğunun əyani göstəricisidir [20, s.6-7].

Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrini tədqiq edənlərdən biri də Rəşid Göyüşovdur. Müəllif tərəfindən monastır və kilsələrin siyasi və sosial sahədə rolu, dini məclislərin qəbul etdiyi qanunlar, məbədlərə verilən vergi və s. məsələlər işıqlandırılmışdır [17, s.6-38]. Müəllif həmçinin kilsələrin arxeoloji tədqiqat materiallarını araşdıraraq xristian dini ilə bağlı məsələləri tədqiq etmişdir [17, s.81-114].

Rəşid Göyüşovun xristianlıqla bağlı digər bir əsəri isə 1986-cı ildə çap edilmişdir. Burada isə müəllif Qandzasar kilsəsi barədə ətraflı məlumat vermişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu kilsə Qafqaz Albaniyası zamanında inşa edilmişdir. XIII əsrdə isə təzədən təmir edilmişdir [16, s.3-7].

Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrinin tədqiq edilməsində A.Ə.Qaraəhmədovanın da mühüm rolu olmuşdur. Müəllif əsərində xristian dininin Qafqaz Albaniyasında yayılması, dövlət dini elan edilməsi, sasanilərin xristianlığı təqib etməsi kimi məsələləri tədqiq etmişdir. Əsərdə həmçinin Zaqatala, Şəki, Qax ərazilərindəki Ləkit, Katuk, Kiş, Armatian, Orta Zeyzit kilsələrinin memarlıq xüsusiyyətləri, inşa edilmə tarixləri, siyasi-sosial sahədə rolu tədqiq edilmişdir [15, s.3-26].

D.A.Axundov tərəfindən də Qafqaz Albaniyasının memarlıq abidələri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatların nəticəsində müəllif belə qənaətə

gəlmişdir ki, Qəbələ ərazisindəki Kilsədəğ məbədi II-III əsrlərə aid abidədir. Xristianlıq yayıldıqdan sonra isə kilsəyə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, Qaxdakı Ləkit məbədi, Zaqataladakı Mamrux məbədi də xristianlığın yayılmasından sonra kilsəyə çevrilmişdir. Müəllif əsərdə həmçinin Tərtərçay ətrafındakı Xaşavanq monastırı, Qandzasar monastırı, Mingəçevir, Qax və Kəlbəcərdəki xristian dininə məxsus tikililəri də memarlıq cəhətdən tədqiq etmişdir [18, s.204-248].

F.C.Məmmədovanın “Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası” əsəri də Azərbaycanın xristianlıq tarixinin tədqiq edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif tərəfindən bu əsərdə qeyd edilmişdir ki, Qafqaz Albaniyasında xristianlıq 2 mərhələyə bölünür: Birinci dövr Surofil dövrü adlanır və I-IV əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə Yerusəlim və Suriyadan olan apostol və missionerlər Qafqaz Albaniyasında ilk xristianlıq icmalarını təsis etmişlər. İkinci mərhələ isə Yunanfil mərhələsi adlandırılmışdır. Bu dövr Alban çarı Urnayr və maarifçi Qriqorinin adları ilə əlaqədardır. İkinci mərhələdə xristian dini rəsmi dövlət dini elan edilmişdir [10, s.207-215].

Arif Məmmədov tərəfindən isə Kiçik Qafqazın ədəklərindəki, həmçinin Gəncəbasar ərazisindəki alban xristian abidələri barədə məlumat verilmişdir. Müəllif Xanlar ərazisindəki Band, Çaykənd, Yeni Zond abidələri, o cümlədən Goranboydakı Xarxaput məbədi haqqında məlumat vermiş, bu abidələri arxeoloji və memarlıq cəhətdən tədqiq etmişdir [11, s.7-26-30].

R.M.Vahidov tərəfindən alban xristian abidələri arxeoloji cəhətdən ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, 1946-1953-cü illərdə Mingəçevir ərazisindəki arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 2 və 3 nömrəli olan yaşayış ərazilərində məbədlər aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı xaç, çiy kərpic, daşdan hazırlanmış əşyaların üzərində quş və heyvan təsvirləri, inşaat daşları, kirəmit, epigraflıq abidələr, qəbir abidələri tapılmışdır [14, s.92-141].

Tofiq Məmmədov tərəfindən də Qafqaz Albaniyasının memarlıq abidələri tədqiq edilmişdir. Müəllifin monoqrafiyasında xristianlıq və zərdüştlükdən əvvəl Qafqaz Albaniyasında günəş, od, su, torpağa sitayiş edilməsi, həmçinin heyvanların müqəddəs hesab edilməsi, kahinlər tərəfindən başçılıq edilən məbədlərin mövcud olması, onların memarlıq baxımından əsas cəhətləri və həmin məbədlərdə qurban mərasimlərinin keçirilməsi qeyd edilmişdir. Əsərdə bunlarla yanaşı, qeyd edilmişdir ki, Qafqaz Albaniyasında xristianlıq dövlət dini elan edildikdən sonra Qafqaz Albaniyası Bizans və Sasanilər arasında mübarizə aparılan əraziyə çevrilmişdir [12, s.188-249].

Bernar Sturfel və Vilayət Kərimovun həmmüəllifliyi ilə nəşr edilmiş əsər isə Şəkidəki Kiş kilsəsinin memarlığı, arxeologiyası və tarixinə həsr olunmuşdur. Müəlliflərin başçılığı ilə Kiş kilsəsində aparılmış araşdırmalar əsasında Qafqaz Albaniyasının memarlığı, iqtisadi, siyasi, sosial, ictimai sahələri tədqiq edilmişdir [19, s.19-22].

Qarabağ ərazisində isə IV-XVI əsrlərə aid olan Alban məbədlərinin bir neçəsi hazırkı dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Bu məbədlərə Xocavənddəki Amaras monastırı, Laçındakı Ağoğlan monastırı, Ağdərədəki Gəncəsər monastırı, Müqəddəs Yelisey məbəd kompleksi, Kəlbəcərdəki Xudavəng monastırını aid edə bilərik. Ermənilər ölkəmizə qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürərək özlərinin təcavüzkarlıq planlarına haqq qazandırmaq üçün bu məbədləri erməni kilsələri kimi qələmə verirlər. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, bu məbədlər ermənilərə məxsus olan dini memarlıq tikililərindən planına və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə bütünlüklə fərqlənir. Tarixi faktlar Qafqaz Albaniyasının xristian məbədlərinin xalqımızın milli mədəni irsi olduğunu sübut edir. Ağoğlan monastırı IX əsrdə tikilmişdir. Binanın həcmi 3 hissəlidir. Monastırın daxilini işıqlandırmaqdan ötrü uzunsov formalı və ensiz pəncərələri mövcuddur. Bu memarlıq abidəsi bazalt daşından inşa edilmişdir.

Xudavəng monastır kompleksi isə VI-VII əsrlərdə tikilmişdir. Burada maarif mərkəzi və alban yepiskop iqamətgahı mövcud olmuşdur. Bu kompleks IX əsrdə Xaçın Alban knyazlığının mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Müqəddəs Yelisey məbəd kompleksi isə V əsrdə inşa edilmişdir. Burada dəfələrlə təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Müqəddəs Yelisey monastır kompleksi uca dağ zirvəsində dəniz səviyyəsindən iki min metr hündürlükdə inşa edilmişdir. Gəncəsər monastır kompleksi 1216-1238-ci illərdə tikilmişdir. Bu abidə uzun bir dövr ərzində Alban xristianlarının iqamətgahı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Gəncəsər adı isə dinin əsas xəzinəsi mənasındadır. Məbəddəki tağların üst hissəsində qoyun və öküz başları bəlyeqləri mövcuddur. Gəncəsər monastır kompleksinin kompozisiya və planlaşdırma xüsusiyyətləri və diofizit elementləri təsdiq edir ki, bu məbəd alban memarlığına aiddir [26].

30 illik dövr ərzində işğal altında olan ərazilərimizdə ermənilər mədəni, tarixi, dini tikililərimizi dağıdaraq yararsız hala salmışdır. Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə azad edilmiş torpaqlarımızda tarixi abidələrimiz bərpa edilir. Yararsız vəziyyətə salınmış abidələr içərisində Alban kilsələri də mövcuddur. Cənab Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, dini ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bütün tarixi, dini, mədəni abidələrimiz bərpa edilir, baxmayaraq ki, qəsbkar ermənilər tərəfindən alban kilsələri ermənilərə məxsus abidələr kimi qələmə verilmişdir. Lakin biz Alban

mədəniyyətinə aid olan abidələri də bərpa edəcəyik. Çünki Alban kilsələri ölkəmiz üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən abidələrdəndir [24].

Alban abidələrinin divar təsvirlərində, o cümlədən süjetli oymalarda türk xalqlarına aid olan elementlərin mövcud olması həmin tikililərin ermənilər tərəfindən geniş şəkildə dağıdılmasına zəmin yaratmışdır. Ermənilər birmənalı olaraq Cənubi Qafqaz ərazisində mövcud olan tarixi abidələrdə türk simvollarının mövcudluğunu qəbul etmirlər. Əgər ermənilər tərəfindən bu təsvirlər olduğu şəkildə qəbul edilsə, o zaman həmin tikililərin erməniləşdirilə bilməz. Elmi ədəbiyyatlarda alban memarlıq tikililərinin türk-alban abidələri kimi adlandırılması da təsadüfi deyildir. Çünki bu tikililərə varislik təkcə azərbaycanlılara mənsubdur. Qafqazşünas alim Y.İ.Krupnov bu barədə qeyd etmişdir ki, Qafqaz Albaniyasının tarixinin tədqiq edilməsində məcburiyyət və məhdudiyyət olmamışdır. Qafqaz Albaniyasının tarixi bir çox ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış, lakin Qafqaz Albaniyasının taleyi ilə, tarixi ilə azərbaycanlılar daha çox maraqlanmalıdırlar. Onlar bu məsələdə məsuliyyət daşıyırlar [9, s.7].

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, alban memarlıq abidələri təkcə Azərbaycanın qədim memarlıq tarixini deyil, həm də bu xalqın dini, mədəni və ictimai həyat tərzini əks etdirir. Məqalədə təqdim olunan elmi əsaslandırma, memarlıq üslublarının müqayisəli təhlili və tarixi faktlar alban məbədlərinin erməni memarlığından fərqləndiyini sübut edir. Bununla yanaşı, erməni kilsəsinin uzunmüddətli qriqoriyanlaşdırma siyasəti nəticəsində alban irsinə vurulan ziyan da real faktlarla göstərilmişdir. Alban memarlığının, xüsusilə də Yuxarı Qarabağ və ətraf ərazilərdəki abidələrinin zərər görməsi və saxtalaşdırılması həm tarixə, həm də müasir dövrün mədəni irsinin qorunmasına böyük bir təhdid kimi qiymətləndirilir. Qeyd olunan bütün fikirlər və təqdim olunan elmi nəticələr əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, alban memarlığı Azərbaycan memarlıq tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və bu irsin qorunması, öyrənilməsi, həmçinin dünya ictimaiyyətinə tanıtılması vacib vəzifə olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayeva A.* Alban və Qriqoryan kilsələrində memarlıq fərqləri // Dövlət və Din, 2021, №1(68), s.36-48
2. *Alişov N.* Azərbaycan Albaniyasının xristian abidələri: tarix üzrə fəls. ... diss.avtoref. Bakı, 2014, 27 s.
3. *Alişov N.* Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrinin tədqiqi Azərbaycan tarixşünaslığında // Tarix və onun problemləri, 2009, №2, s.436-440
4. *Bünyatov Z.* Moisey Kalankatuklunun Alban Tarixi, Mxitar Qoş Alban Salməsi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 296 s.

5. Əsədov V. Qafqaz Albaniyasının qədim dini məbədləri / “Xalq Cəbhəsi” qəz., Bakı, 2016, 10 iyun, s.15
6. Əsədov V. Qafqaz Albaniyasının məbədləri / “Xalq” qəz., Bakı, 2009, 25 iyun, s.7
7. Əsədullayeva G. Qafqaz Albaniyasında din // Dövlət və Din, 2023, №2(76), s.110-116
8. Xəlilov M. Albaniyanın tarixi, etno-mədəni hüduqları: qərb istiqaməti. Bakı: R.S. Poliqraf, 2017, 116 s.
9. Qarabağdakı abidələrimizin memarlıq quruluşu dəyişdirilir / “Üç nöqtə” qəz., Bakı, 2018, 16 avqust, s.7
10. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 260 s.
11. Məmmədov A. Gəncəbasarın Alban Dövrü Xristian Abidələri. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 53 s.
12. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, 399 s.
13. Rəcəbli Q. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 544 s.
14. Vahidov R. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1961, 160 s.
15. Ахундов Д.. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана Баку: Азернешр, 1986, 309 с.
16. Геюшев Р. Гандзасфр – памятник Кфвказской Албании. Баку: Элм, 1986, 8 с.
17. Геюшев Р. Христианство в Кавказской Албании Баку: Элм, 1984, 191 с.
18. Карахмедова.А. Христианские памятники Кавказкой Албании. (Алазанская долина) Баку: Элм, 1986, 28 с.
19. Керимов В., Стурфиел Б. КИШ. Баку: Чашыоглу, 2003, 179 с.
20. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыоглу, 2004, 222 с.
21. Мамедова Г. Культовое зодчество Кавказской Албании (IV-XIV вв.). Баку: Элм, 1997, 425 с.
22. <http://ameanb.nakhchivan.az/wp-content/uploads/2017/07/Naxçıvanın-türk-islam-mədəniyyəti-abidələri-tarixdə-və-günümüzdə-materiallar.pdf>
23. https://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_Albaniyası
24. <https://hacishahin.az/musahibeler/141>
25. <https://scara.gov.az/az/xeber/xeberler/prezident-ilham-eliyev-qafqaz-albaniyasina-aid-olan-tarixi-abideler-kilseler-bizim-tarixi-medeni-servetimizdir>
26. <https://1905.az/dagliq-qarabagdaki-q%C9%99dim-alban-abid%C9%99I%C9%99ri/>

Redaksiyaya daxil olub 21.01.2025